

УДК 75.071.1 (477):75.047:7.036.2»19/20»

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.5.6>**Мельничук Людмила Юрївна,**

кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри теорії і історії мистецтв
Харківської державної академії дизайну і мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-1504-1425
ludmel11@ukr.net

Ковальова Марія Миколаївна,

кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри теорії і історії мистецтв
Харківської державної академії дизайну і мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-9254-2565
kovaleva2075@gmail.com

Догадайло Дар'я Максимівна,

бакалавр мистецтвознавства,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-8558-9103
daradogadajlo@gmail.com

ХАРКІВСЬКА ПЕЙЗАЖНА ШКОЛА. ВАЛЕРІЙ ШМАТЬКО

У статті проаналізовано особливості розвитку пейзажного жанру в творчості сучасного українського живописця Валерія Шматка, що наслідує традиції славетної харківської пейзажної школи. Творцями її були видатні художники останньої чверті XIX – початку XX ст. Сергій Васильківський, Михайло Ткаченко, Петро Левченко, Михайло Беркос, мистецька спадщина яких і донині надихає мистців.

Досліджуючи розвиток української національної школи образотворчого мистецтва, мистецтвознавці нині висвітлюють не лише особливості і здобутки регіональних шкіл часу їхнього становлення, але й продовження традицій у творчості сучасних авторів. Творчість Валерія Шматка має важливе значення в розвитку українського живопису кінця XX – початку XXI ст., але на сьогодні дослідженню його мистецького доробку присвячені окремі статті харківських мистецтвознавців О. Денисенко та Л. Стародубцевої для каталогів і альбомів.

Пейзаж є основним жанром у живописі В. Шматка. Художник щиро передає переживання від побаченого, настроїв, зображуючи природу, міста, архітектуру та життя народу. Особливу увагу в створенні пейзажів приділяє кольору та світлу, поєднуючи метод імпресіоністів з рисами, властивими національному пейзажу – картинністю, узагальненістю, характерною колористикою різних регіонів України, поєднанням жанрів. У пейзажних серіях, створених в Україні і за кордоном (Близький Схід, Чорногорія, Болгарія), присутнє уважне ставлення до місцевих пам'яток і природних особливостей.

На основі аналізу творів мистця, спілкування з ним, ознайомлення з мистецькими проектами, в яких він брав участь, розглянуто особливості творчого методу В. Шматка, стилістичні особливості творів, сучасні тенденції і подальші спрямування у творчості.

Ключові слова: українське мистецтво, пейзажний жанр, імпресіоністичний метод, Харківська пейзажна школа, Валерій Шматко.

Melnychuk Liudmyla, Kovalova Mariia, Dohadailo Daria. KHARKIV LANDSCAPE SCHOOL. VALERY SHMATKO

The article analyzes the peculiarities of the landscape genre development in the works of contemporary Ukrainian painter Valerii Shmatko, who follows the traditions of the famous Kharkiv landscape school. Its creators were prominent artists of the last quarter of the XIX – early XX centuries: Serhii Vasylykivskyi, Mykhailo Tkachenko, Petro Levchenko, Mykhailo Berkos, whose artistic heritage inspires artists to this day.

Exploring the development of the Ukrainian national school of fine arts, art historians now highlight not only the features and achievements of regional schools of their formation, but also the continuation of traditions in the work of contemporary authors. The creativity of Valerii Shmatko is important in the development of Ukrainian painting of

the late XX– early XXI century, but today the study of his artistic heritage is devoted to separate articles of Kharkiv art critics O. Denysenko and L. Starodubtseva for catalogues and albums.

Landscape is the main genre in the painting of V. Shmatko. The artist sincerely conveys the experience of what he saw, the mood, depicting nature, cities, architecture and life of the people. In creating landscapes, he pays special attention to colors and light, combining the method of impressionists with the features inherent in the national landscape – generalization, picturesqueness, characteristic coloring of different regions of Ukraine. In the landscape series created in Ukraine and abroad (Middle East, Montenegro, Bulgaria), there is an attentive attitude to local sights and natural features.

Based on the analysis of the artist's works, communication with him, acquaintance with the art projects in which he participated, the features of the creative method of V. Shmatko, stylistic features of the works, modern trends and further directions in creativity are considered.

Key words: *Ukrainian art, landscape genre, impressionistic method, Kharkiv landscape school, Valerii Shmatko.*

Вступ. Видатні майстри харківської пейзажної школи Сергій Васильківський, Михайло Ткаченко, Петро Левченко, Михайло Беркос вписали яскраву сторінку в історію українського мистецтва останньої чверті XIX – початку XX ст., передавши живописною мовою красу рідної природи, заявивши про національну спрямованість і демократизм в мистецтві.

У сучасному мистецькому житті Харкова плернерний пейзажний живопис продовжує свій розвиток. Серед відомих імен мистців – О. Брітцев, Ю. Вінтаєв, О. Дмитрієв, В. Ігуменцев, С. Коваленко, М. Ковальова, В. Ковтун, О. Коцарев, О. Криушин, О. Резніченко, О. і В. Чурсіни, Н. Третьякова, Д. Саражин, В. Сафіна, О. Судаков.

Яскравою особистістю поміж них є Валерій Шматько (нар. 1964 р.) – майстер колористичного живопису, гідний продовжувач традицій славетної школи. Його твори неодноразово експонувалися на міжнародних та всеукраїнських виставках, представлені в зібраннях українських музеїв, приватних колекціях, а художник отримував визнання й нагороди: золотий знак «Лауреат» (2012) за майстерність в живописі, почесний диплом Міжнародного фонду «Культурне надбання» (2012), «Кращий художник України» (2018), «The best artist» (2019).

Аналіз останніх публікацій. Дослідженню харківської пейзажної школи, яка сформувалася та набула розквіту в останній чверті XIX – на початку XX ст. присвячені праці слобожанських науковиць В. Немцової, Т. Павлової, Л. Савицької, які проаналізували її становлення, напрямки розвитку, особливості, вплив на наступні покоління худож-

ників. Сучасний плернерний рух харківських живописців проаналізовано в публікаціях харківського мистця О. Чурсіна.

Творчі здобутки Валерія Шматька, що мають важливе значення в розвитку слобожанської регіональної школи кінця XX – початку XXI ст., розглянуті у вступних статтях харківських дослідниць О. Денисенко, Л. Стародубцевої до каталогів і альбомів. У них схарактеризовано художника як вимогливого до себе майстра, який прагне високого рівня досконалості, та який зумів у сучасних ритмах життя і мистецьких напрямів створити свій власний стиль, де поєднав традицію й класику зі своєю живописною стилістикою [1 с. 36]. Твори художника включені в каталоги міжнародних виставок і плернерів: «Кращий художник / The best artist» (2018, 2019, 2020, Вінниця), «Сирія. Шляхами перших християн» (2008), «Contemporary Talents 2008/2009» (Галерея П. Скотта, США), «Живопис Валерія Шматька» (КНР), «Шляхами Васильківського: погляд через століття» (2013), «На березі двох морів» (2013), «Червень у Переяславі» (2021), мистецький проект «Фарби полум'я сердець» (2022).

Результати. Регіональні школи мистецтва зі своїми особливостями, яскравими іменами набувають самобутніх рис в Україні в другій половині XIX ст. Попри відсутність Академії мистецтв у розділеній між двома імперіями країні (АМ України заснована за часів УНР у грудні 1917 р.), українські мистці приклали багато зусиль для навчання талановитої молоді. У Харкові завдяки педагогічному талантові М. Раєвської-Іванової, Д. Безперчого народжувалось визначне явище в українському живописі – харківська пейзажна

школа, пов'язана з іменами С. Васильківського, П. Левченка, М. Ткаченка, М. Беркоса. Їхній творчості притаманне тонке, лірико-поетичне сприйняття природи, інтерес до української історії, етнографії, фольклору. Ці твори широко представлені в художніх музеях України.

Сучасний продовжувач традицій харківської пейзажної школи В. Шматько виділяє цих мистців, які мали безпосередній вплив на нього, були важливою ланкою в його становленні й розвитку, зауважуючи, що «вони одні з найкращих пейзажистів української школи. В їхній творчості мене приваблює техніка письма, емоційна складова, колорит» [4].

Особливо близька йому творчість П. Левченка – майстра ліричного пейзажу, закоханого в українську природу, який з проникливою душевністю перетворював прості селянські мотиви з непримітними хатами й деревами на шедеври живопису. Мотив стареньких українських хат близький і В. Шматьку. Мистців об'єднує прагнення створити пейзаж настрою, знайти в різних станах природи відповідність людським переживанням, передати почуття та емоції.

Своїми вчителями В. Шматько вважає художників Є. Єгорова, А. Наседкіна, Н. Селютіна, в яких навчався в 1993–1998 рр. у Харківському художньо-промисловому інституті. Він вивчав творчість багатьох художників, «майже всіх пейзажистів, починаючи з Дж. Констебла, барбізонців, імпресіоністів», бо вважає, що у кожного гарного художника можна чогось навчитися. Він вказує на психологізм і емоційність, яка подобається йому у творчості австрійського художника Е. Шиле, відзначає американського графіка Д. Корнуела, з сучасних – румунського художника Т. Чернуша [4].

У рік закінчення інституту, у 1998 р., в Луганську відбулася Всеукраїнська виставка «Мальовнича Україна», на якій В. Шматько вперше показав власні твори. Пейзажний жанр був основним напрямом від самого початку його творчості. Художник пояснює прихильність до цього жанру тим, що «пейзаж – найшляхетніша тема, його відчують і розуміють всі» [3].

2004 р. В. Шматько приєднався до мистецької акції «Шляхами Васильківського: погляд через століття», започаткованої харківськими колекціонерами Тетяною і Борисом Гриньовими на честь 150-ти річчя від дня народження видатного українського художника С. Васильківського. Цей проект проводився спільно з Харківським художнім музеєм, який зберігає найбільшу колекцію робіт С. Васильківського, і мав на меті відтворення українських пейзажів, пам'яток, об'єктів, які свого часу були зображені на полотнах С. Васильківського [7, с. 12]. Учасники пленерів, які проходили протягом десяти років, відвідали Полтавщину, Чернігів, Ромни, Ізюм, Путивль, Новгород-Сіверський, Житомирщину, Переяслав-Хмельницький представляли роботи на виставках у цих містах, проводили майстер-класи, зустрічі з молодими художниками. Їхні твори репродукувались в каталогах, виданих за сприяння Т. і Б. Гриньових [8].

2008 р. В. Шматько долучався до мистецького проекту групи «Буриме». Разом з іншими представниками групи О. Шеховцовим, О. Лазаренком і В. Шандибою, подорожував до Сирії для того, щоб зобразити прабатьківщину християнства. Художники відвідували міста, монастирі й храми. В. Шматько згадував, що побачити це все на власні очі – для нього була велика честь, тому що саме тут місцеве населення ще розмовляє мовою, якою говорив Христос [9]. Особливий колорит пейзажів Близького Сходу з архітектурними пам'ятками християнства глядачі могли бачити на виставці в харківській галереї «АВЕК» після повернення мистців.

У вересні 2013 р. В. Шматько брав участь у кримському пленері «На березі двох морів» в Керчі. Учасниками стали 10 художників-пленеристів з Криму, Одеси, Харкова. Запрошених митців об'єднувала любов до експресивного живопису та навички писати з постійними змінами природних умов. Вони писали осінні пейзажі узбережжя Азовського та Чорного морів, ландшафт гори Мітрідат, старовинні вулички та стародавні пам'ятки Керчі.

У 2018 р. у м. Вінниця художники з різних міст України, зарубіжних країн стали учасниками відкритого конкурсу-пленеру.

Вони писали міські пейзажі, історичні місця і об'єкти культурної спадщини Вінниці та області. У конкурсі В. Шматька проголосили кращим художником України, а у 2019 р. на цьому конкурсі він здобув перемогу у міжнародній категорії «The best artist» [5].

2021 р. художник долучився до важливого Всеукраїнського проекту «Обереги». Його головна мета – розкрити регіони України через мистецтво в новому глибинному й духовному прояві, напрацювати механізми, які дозволять посилити культурну інфраструктуру та урізноманітнити культурно-мистецьке життя. Пленер проходив на Вінничині, де художники виїздили на різні локації та мали змогу відображати не лише красу природи, але й архітектуру, народні традиції і культуру.

У цьому ж році відбувся Всеукраїнський живописний пленер «Червень у Переяславі», в якому також прийняв участь В. Шматько. Учасниками стали дванадцять художників з різних куточків України, які впродовж десяти днів писали визначні історичні місця, мальовничі околиці міста Переяслава, здійснили подорож на правий беріг Дніпра до Трахтимирівського заповіднику, представляючи надалі на Всеукраїнських та Міжнародних виставках роботи, написані під час пленеру [10].

Маючи активну творчу діяльність як в Україні, так і за кордоном, В. Шматько представляє харківську пейзажну школу й на міжнародному рівні. Художник брав участь у пленерах в Чорногорії, Болгарії, на Близькому Сході. Виставки пейзажів В. Шматька відбулись у Китаї та США. Його живопис, як зазначає Л. Стародубцева, більше відомий американським галеристам і європейським колекціонерам, аніж вітчизняним арт-критикам і кураторам. Картини харківського художника зберігаються в приватних колекціях у США, Франції, Кореї, Китаї, Польщі, Болгарії, Іспанії, Італії, Хорватії. В Україні роботи В. Шматька є в одному з найвідоміших приватних зібрань Тетяни та Бориса Гриньових: «Ансамбль Покровського собору в Охтирці», «Мгарський Монастир», «Церква у Лубнах», «Чигирин. Старі млини». Твори В. Шматька зберігаються в колекціях Харківського, Вінницького художніх музеїв, Київ-

ського музею сучасного мистецтва.

Такого визнання художник здобув завдяки вимогливості до своєї творчості. Полотна створюються неквапливо, поважно та вивірено, майже з математичним розрахунком. Про процес створення картини розповідає: «На початку йде вибір мотиву і він насамперед повинен мене надихнути, тобто інтуїтивно підбирається близький мені стан природи. Потім у процесі роботи над картиною проводиться суворий аналіз композиції, організації ритміки, особливостей колориту, виділення головного та другорядного». Пейзажист з дитинства відвідує музеї, де надихається творчістю шанованих художників таких, як: Айвазовський, Коро, Левченко, Васильківський. Крім картин, його надихають «цікаві сценки з життя, людські типажі, гарне ранкове та вечірнє освітлення пейзажу» [3]. Шматько має, як пише О. Денисенко, «глибокі знання технологій живопису класичної доби, що нагадує твори кращих майстрів європейської пейзажної школи – цілісні, збалансовані колористично й пластично, доведені до ювелірної досконалості» [2, с. 425].

Художник подорожує, пізнає світ та закарбовує на полотні свої відчуття, зображуючи гори й моря, старенькі села, де зберігається культура народу, старовинні пам'ятки мистецтва, міста, які мають історичне значення. Він стверджує, що «кожний регіон відрізняється своїми унікальними рисами, своїм колоритом та освітленням. Карпати глибші в настроях, порівнюючи з радісним Кримом. Гори навіюють більше роздумів про сенс життя, роль людини, її призначення. А от Сирія та Близький Схід – це столітня історія, легенди, які приваблюють своїх дослідників» [4]. Для пейзажиста кожне місце особливе, воно має свою історію, свій колорит та свою атмосферу. Тому його картини умовно можна розподілити за серіями, що відрізняються за колоритом та освітленням, образами й настроєм. Можна виділити пейзажні серії Криму, Чорногорії, Болгарії, Закарпаття, Близького Сходу.

На прикладі двох останніх серій можна побачити уважний погляд на зв'язок природи і людського буття, ретельний з історичною зацікавленістю підхід мистця до зображуваного.

До пейзажної серії «Закарпаття», створеної в мальовничих Карпатах у 2010–2019 рр. належать «Вечір у Колочаво», «Церква у Західній Україні», «Маленькі хатки у Пилипці», «Ранок», «У горах Колочави», «В горах», «Осінь у Колочаві», «Березень». Ця місцевість особливо вражає та надихає В. Шматька своїм насиченим кольором, сонцем, дерев'яними будівлями, великою кількістю водойм і гірськими ландшафтами. Митець надає перевагу Карпатам, куди він неодноразово повертається, навесні та восени. Як він пояснює, Карпати «розкриваються перед людиною не одразу, їх можливо пізнавати для себе дуже довго» [3], захоплюватись місцями, де збереглися культурно-побутові особливості народу, архітектура, одяг, як приміром у с. Колочаво в Хустському районі Закарпатської області України, яке було засноване ще в XV столітті.

До серії пейзажів Близького Сходу, створеної протягом 2008–2013 рр. належать «Монас-

тир Божої Матері в Сирії», «Ранок», «Вид на мечеть Омара і стіну Плачу», «Галілейське море. Кесарія», «Схід. Площа св. Симеона. Церква Стопника», «Схід. Єрусалим. Ранок». Близький Схід для художника – це особливе місце, інший світ, який «асоціюється з минулим, ніби потрапив в Середньовіччя і вивчаєш старовинні пам'ятки мистецтва». Він зображує ці історичні пам'ятки, місцеву архітектуру, природу з «особливими кольоровими поєднаннями: землистими, приглушено зеленими і жовтими, сірими відтінками» [3].

З плином часу пейзаж В. Шматька еволюціонує, бо художник постійно розвивається, вивчає творчість інших мистців, надихається їхнім мистецтвом. Він випробував різні техніки, стилі, розміри полотен, багато експериментує, вважає, що «треба все змінювати, щоб розвиватися та досягати нових емоційних настроїв» [4]; «на початку творчого шляху я писав пейзажі, які були більш

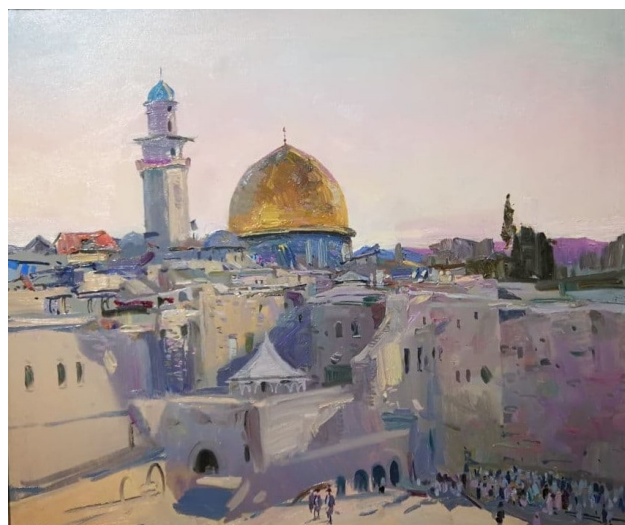
В. Шматько. Монастир Божої Матері в Сирії. 2008. Полотно, олія. 70x120

В. Шматько. Вечір у Колочаво. Жовтень. 2010. Полотно, олія. 70x80

В. Шматько. Єрусалим. Галілейське море. Кесарія. 2013. Полотно, олія. 30x70

В. Шматько. Єрусалим. Ранок. 2013. Полотно, олія. 60x70

**В. Шматько. У горах Колочави. 2018.
Полотно, олія. 60x70**

оповідальними, але нині я більше звертаю увагу на емоційну складову» [3]. Творчості останніх років притаманне узагальнення, відхід від деталізації, передача настрою, свобода живописного виконання, якої він досягає за допомогою техніки імпресіоністичного широкого письма. Утім, художник не вважає себе «чистим» імпресіоністом: «наприклад, роботи Левченка та Ткаченка мені ближчі, ніж роботи Моне та Пісарро. Елементи імпресіонізму використовували та використовують багато художників, не будучи при цьому «чистими» імпресіоністами. З цього напрямку я сприймаю почуття повітря, кольорові тіні та світло» [3]. Митець використовує яскраві відтінки, чистий, інтенсивний колір, який допомагає передати емоцію. Його живопис «збагачений валерними й тональними відтінками, що викликає відчуття дорогоцінної мозаїки: його колористичну поліфонію направлено в глибину, а не на поверхню, колористичні плями м'які і пружні, мерехтять всіма відтінками і відблисками... створене ним, сповнене дивовижної наснаги людини, для якої здатність самовираження в будь-якому жанрі образотворчості є природною потребою, сутністю самої душі...» [2, с. 426].

Висновки. Валерій Шматько – художник-плерерист, представник харківської пейзажної школи, який успадкував глибоке емоційне

В. Шматько. Ранок. Домівки з червоними дахами. 2019. Полотно, олія. 40x80

**В. Шматько. Чигирин. Старі млини. 2012.
Полотно, олія. 39,5x79,5**

сприйняття природи, цікавість до історії та культури, простоту мотивів. Він – майстер живопису, який створив власний стиль, де традиція і класика поєдналися з живописною стилістикою художника ХХІ століття. Розвиток пейзажу у творчості В. Шматька пов'язаний зі сформованим поглядом на оточуючу дійсність та місце людини в ній. Він використовує імпресіоністичний метод передачі враження, емоцій, але все ж для нього пейзаж більше, ніж конкретний момент. Митець пише картини, в яких виражає сутність природи та менталітет народу, і іноді складно сказати, що саме є головним. Нині, у часи важких випробувань і безмірного захоплення національними цінностями (природа і культурно-мистецька спадщина, героїчна історія і традиції, ідеї і люди країни) у творчості В. Шматька слід очікувати збільшення національних мотивів, зображення українських сіл і міст як історико-культурного оточення буття українців, їхньої ідентичності й самобутності.

Література:

1. Благослови, душе моя, Господа: каталог... Харків: НТМТ, 2012. 356 с.
2. Блаженні ті очі, що бачать...: альбом творів. Харків: Майдан, 2013. 439 с.

3. Догадайло Д. Пейзаж – найбільш шляхетна тема. Інтерв'ю з В. Шматком. 11.11.2020. Особистий архів.
4. Догадайло Д. Інтерв'ю з В. Шматком. 21.01.2022. Особистий архів.
5. II міжнародний мистецький пленер. Кращий художник. Вінниця: Твори, 2018. 164 с.; III міжнародний мистецький пленер-конкурс. Кращий художник. Вінниця : ТОВ Твори, 2019. 18 с.; IV Міжнародний Мистецький пленер-конкурс. Кращий художник. Вінниця : ТОВ Твори, 2020. 164 с.
6. Козюк В. Фарби полум'я сердець. Кіноповість. Мистецький проєкт. Вінниця: ТОВ Твори. 2022. 312 с.
7. Мельничук Л. Мистецькі проєкти харківських колекціонерів. *Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження. Матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 23–24 вересня 2022 р.)*. Одеса : Молодий вчений, 2022. С. 11–13.
8. Мистецькі пленери. Шляхами Васильківського: погляд через століття. До 155-річчя від дня народження майстра. Харків : ХДАДМ, 2009. 124 с.
9. Сирія. Шляхами перших християн. Х. : НТМТ, 2008. 104 с.
10. Червень у Переяславі: каталог. Переяслав, 2021. 35 с.

References:

1. Blahoslovy, dushe moia, Hospoda: kataloh. (2012). [Bless the Lord, my soul: catalogue]. Kharkiv: NTMT. [in Ukrainian]
2. Blazhenni ti ochi, shcho bachat...: albom tvoriv. (2013). [Blessed are the eyes that see...: an album of works]. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian]
3. Dohadailo D. (11.11.2020) Peizazh – naibilsh shliakhetna tema. Interviu z V. Shmatkom. [Landscape – the most noble theme. Interview with V. Shmatko]. Osobystyi arkhiv. [in Ukrainian]
4. Dohadailo D. (21.01.2022) Interviu z V. Shmatkom. [Interview with V. Shmatko]. Osobystyi arkhiv. [in Ukrainian]
5. II mizhnarodnyi mystetskyi plener. Krashchyi khudozhnyk. [II international art plein air. The best artist.]. (2018). Vinnytsia: Tvory. [in Ukrainian] ;
- III mizhnarodnyi mystetskyi plener-konkurs. Krashchyi khudozhnyk. [III international art plein air. The best artist.] (2019) [in Ukrainian]. Vinnytsia : Tvory. [in Ukrainian] ;
- IV Mizhnarodnyi Mystetskyi plener-konkurs. Krashchyi khudozhnyk. (2020). [IV international art plein air. The best artist.]. Vinnytsia : Tvory. [in Ukrainian]
6. Koziuk, V. (2022). Farby polumia serdets. Kinopovist. Mystetskyi proekt. [Colors of the flame of hearts. A film story. An art project]. Vinnytsia: Tvory. [in Ukrainian]
7. Melnychuk L. Mystetski proekty kharkivskykh kolektsioneriv. [Art projects of Kharkiv collectors]. *Innovatsii v nauksi: novi pidkhody ta aktualni doslidzhennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 23-24 veresnia 2022 r.)*. Odesa: Molodyi vchenyi, 2022. pp. 11–13. [in Ukrainian]
8. Mystetski plenery. Shliakhamy Vasylkivskoho: pohliad cherez stolittia. Do 155-richchia vid dnia narodzhennia maistra (2009). [Art plein airs. Ways of Vasylkivsky: a look through the centuries. To the 155th anniversary of the master]. Kharkiv : KhDADM. [in Ukrainian]
9. Syriia. Shliakhamy pershykh khrystyian (2008). [Syria. The ways of the first Christians]. Kh. : NTMT. [in Ukrainian]
10. Cherven u Pereiaslavi: kataloh. (2021). [June in Pereiaslav: catalog.] Pereiaslav [in Ukrainian].